

Українська селянська кооперація

І.А.Фареній

КООПЕРАТИВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Історія української селянської кооперації досить докладно представлена в цілому ряді наукових праць [1]. При цьому домінуюча увага дослідників як минулого, так і сучасності прикута головним чином до організаційно-господарських показників роботи кооперативної мережі та впливу кооперативного руху на громадсько-політичне життя. Аспекти пов'язані з внутрішнім життям кооперативів: взаємовідносинами між їхніми членами, дисципліною та організованістю останніх, здатністю до вирішення питань діяльності своїх організацій тощо – зазвичай не знаходять відображення в науковій літературі. У той же час зазначені сюжети відображають найбільш значимі процеси кооперування населення та використання ним можливостей кооперації, оскільки саме від нього залежала внутрішня впорядкованість, організованість, зрештою й фінансово-господарська ефективність та життєздатність осередків кооперативної мережі. Представлена стаття має на меті розкрити характер внутрішнього життя селянських кооперативів початку ХХ ст. Об'єктом її є участь селян у діяльності своїх кооперативних товариств, а предметом – специфіка поведінки в них хліборобів.

Ключову роль у реалізації потенційних можливостей селян у кооперативній діяльності, а говорячи точніше, у вияві здатності до реальної роботи у кооперативних товариствах відігравали загальні збори їхніх членів. Характерною ознакою кооперативного життя була надзвичайно низька явка хліборобів на загальні збори своїх організацій. Наприклад, у Катеринославській губернії на початку ХХ ст. у 57 із 87 сільськогосподарських товариств на загальні збори з'являлося у середньому лише половина усіх членів [2, 11].

Пасивність селян у проведенні таких заходів часто паралізувала роботу кооперативних товариств. Така ситуація зумовила боротьбу з порушниками дисципліни. Зокрема, практикувався такий метод, як накладення штрафів. Наприклад, у споживчому товаристві села Тарасівка Ямпільського повіту на Поділлі стягували по 10 коп. за одні пропущені збори [3, 10]. У Полтавській губернії з метою залучення селян до активної роботи у своїх кооперативах вживалися заходи із притягнення їх до відповідальності за допомогою авторитету органів влади. Так, голова правління Голтвянського споживчого товариства погрожував пайовикам розправою над ними з боку мирового судді та земського начальства, якщо ті не будуть відвідувати загальні збори [4, 52].

Здебільшого споживацьке ставлення до кооперативу, бажання скористатися його послугами, а не брати безпосередню участь у налагодженні кооперативного життя і зумовлювало байдуже

ставлення до загальних зборів. Як зазначав у 1908 р. журнал „Хлібороб”: „... більшість селян дивиться на товариство, як на джерело звідки можна трішки допомогати своєму господарству, не турбуючись зовсім про те, щоб розвинути і поставити на належну висоту справу товариства”, що призводить до проведення загальних зборів „відзначених малолюдством” [5, 49].

Поряд із кооперативною свідомістю та дисципліною, на участь селян у діяльності своїх товариств не другорядну роль відіграв географічний фактор – віддаленість їхнього місця проживання від розташування кооперативу. Мережа кооперативних організацій, на жаль, не давала можливості кожному хліборобу залучитися до кооперативної роботи безпосередньо у своєму селі. У цьому випадку участь в організації діяльності кооперативного товариства ставала вкрай обтяжливою. Цікаві дані щодо залежності активності селян у роботі кооперативу від відстані до нього подають матеріали обстеження кредитних товариств у Волчанському повіті Харківської губернії. Місцевості, які розташовувалися не далі п'яти верст від місця керівних органів товариства, давали на загальних зборах у середньому близько 50 % учасників, населені пункти, що були на відстані 5-8 верст – близько 25 %, 8-10 верст – близько 20 % і віддалені більше, ніж на 10 верст – не більше 5 % [6, 15].

Серйозним випробуванням для селян була і сама участь у роботі загальних зборів. Терпиме ставлення та повага до ближніх, їхніх думок, вміння вислухати і зрозуміти позицію інших, здатність зосередитися і вникнути в зміст питань, що розглядаються, подолання сором'язливості і спроможність висвітлити свою точку зору перед громадою, проявити принципівність при вирішенні справ діяльності кооперативу, не піддатися моральному тиску з боку деструктивних елементів – ось далеко не повний перелік проблем, із якими доводилося стикатися кооперованим хліборобам у ході проведення зібрань членів кооперативних товариств.

Однією з характерних рис поведінки значної частини селян була їхня цілковита пасивність на зборах, повна відсутність спроб брати участь в обговоренні. У споживчому товаристві села Стадниця Вінницького повіту Подільської губернії, за словами очевидця, селяни-пайовики „на все згоджуються, що їм батюшка скаже. Що би батюшка не сказав на зібранню, то члени на все кажуть: „Согласні” [7, 11].

Така ситуація була далеко непоодиноким серед селянських кооперативів і зумовлювалася рядом об'єктивних причин. Передусім, новизна справи стримувала активність пайовиків у вирішенні питань роботи свого кооперативного товариства. За таких умов вони цілком покладалися на сумління, знання і вміння своїх керівників, погоджувалися підтримати кожне їхнє починання, відмовляючись від власної участі в його розробці. Крім цього, перешкодою

розкутій творчій атмосфері на зборах, яка б сприяла залученню селян до обговорення і самостійного прийняття рішень, часто ставали соціальні комплекси та упередження. Якщо правління кооперативного товариства складалося з представників інтелігенції, хліборобам в їхній присутності важко було насмілитися висловлювати свою думку, особливо коли інтелігенти припускалися нетактовного, зверхнього ставлення до селян. В одному із сіл Богодухівського повіту Харківської губернії члени сільськогосподарського товариства боялися виступати на зборах, бо „пани” завжди глузували з них, коли ті насмілювалися говорити. Після кожних загальних зборів ображені селяни казали: „Більше не піду до товариства” [8, 614-615].

У той же час за умов повної необмеженої свободи дій на зборах, при відсутності досвіду спілкування у ситуації, де треба вирішувати серйозні питання, селяни були здатні перетворити їх на повний безлад. Дюкладну картину спеціалісти участі селян у зборах своїх кооперативів передають дані про характер їхнього проведення у споживчих товариствах на Київщині. Тут подібні заходи часто відбувалися без обрання головуєчого, протоколи, зазвичай, не велися, проекти рішень не голосувалися, а коли голосування проводилося, то нерідко без підрахунку голосів [9, 860].

Подібні особливості селянських кооперативних зібрань спостерігалися не лише на Київщині. Один із очевидців засідання членів Дунаївського кредитного товариства на Поділлі в 1910 р. зазначав: „На наших зібраннях, всі разом говорять, а ніхто нікого не чує. Якраз, як на п'яному весіллі” [10, 8].

У той же час успіхи оволодіння селянами навичками гуртової роботи також були досить помітним явищем суспільного життя. Під впливом кооперативного життя об'єктивно зростала власна відповідальність людей за своє становище, що підвищувало їхню самодисципліну, спонукало до самоорганізації. У 1910 р. журнал „Хлібороб” писав: „... де тільки товариство попрацювало 1-2 роки, люди робляться якимись розбитнішими” [11, 117]. Дещо згодом, у 1914 р., журнал „Вестник кустарной промышленности”, посилаючись на „південно-російські” джерела, констатував, що досвід селян у кооперативній діяльності швидко зростає. На загальних зборах починають з'являтися майже всі, не бояться брати участі в обговоренні та навіть пропонують свої проекти рішень, що раніше робилося виключно радою кооперативу або кимось із інтелігенції [12, 79-80]. Помітний перелом у характері активності кооперованого населення констатував у квітні 1915 р. і журнал „Южно-русский потребитель”, на сторінках якого з приводу річних зборів кредитних та ощадно-позичкових товариств в Ізюмському повіті Харківської губернії зазначалося: „Збори, незважаючи на передбачення, виявились досить багатолюдними. У деяких пунктах збиралося до 75% всіх членів товариств і учасники жваво обговорювали ... питання” [13, 19].

Не зайвим буде зупинитися й на характеристичні загальних зборів у конкретних кооперативних товариствах, які дають приклади продуктивної роботи селян. Зокрема, велику активність хліборобів у бажанні взяти участь в обговоренні питань діяльності кооперативу демонстрували члени Узинського кредитного товариства у Васильківському повіті Київської губернії. У 1910 р. на загальні збори цього

товариства прибуло 800 чол. Оскільки приміщення, яке б змогло розмістити таку кількість людей, у селі не виявилось, то довелося їх проводити на вулиці, під відкритим небом [14, 117]. Серйозно ставилися до кооперативної роботи й члени кредитного товариства у селі Плоске Ровенського повіту на Волині. 26 лютого 1914 р. на загальні збори кооперативу „Незважаючи на страшне болото ... людей зібралось багатенько” і як зазначає очевидець: „Гарно було дивитися, як люди поспішали, як на свято яке, піші й на конях з околишніх сіл” [15, 314].

На загальних зборах окремих кооперативів селяни виявляли максимум уваги і вдумливості, серйозно підходили до усіх питань, що розглядалися на засіданні. Про загальні збори у споживчому товаристві села Копіївка на Поділлі в 1914 р. сучасник писав: „На зібранні видно було, що ці люди хочуть щось знати, хочуть йти справжньою кооперативною стежкою. Що знають, та не криються один перед другим, а чого не знають, то питаються людей, як можна краще вести ту справу, за яку вони взялися” [16, 39].

Поряд із загальною зацікавленістю, селяни виявляли здатність чітко дотримуватися на засіданнях правильної організації – вміли себе вести і брати участь в усіх формах роботи зборів. Ось як зразково поводитися селяни на загальних зборах у споживчому товаристві села Ружичка Проскурівського повіту на Поділлі: „Сидять собі, тихо, мирно: говорять по черзі; як один говорить, то другі мовчать та слухають. Є 48 чоловік, а дружні як один” [17, 9].

На відміну від участі у загальних зборах, процес користування послугами кооперативу, яким би не був рівень кооперативної свідомості, мав більш-менш регулярний характер. При цьому виконання своїх зобов'язань перед кооперативним товариством за наданим кредит, продукцію тощо далеко не завжди було зразковим. Селянська кооперативне життя часто супроводжувалося неповерненням позик до кредитних кооперативів та несплатою боргів споживчим товариствам за взяті товари. За висновками практиків кооперативної роботи початку ХХ ст., крім звичайної недобросовісності, в основі цих явищ лежали традиції общинної свідомості та досвід користування послугами волосних кас. Відомий кооперативний діяч Б.Одер, аналізуючи становище кредитної кооперації у Полтавській губернії, в 1912 р. зазначав, що невчасні повернення позик „впливають із того погляду, котрий засвоїло собі населення на волосні каси. Населення вважає їх, так би мовити, своєю власністю і тому не особливо охоче намагається повернути взяті гроші” [18, 618]. Один із дописувачів журналу „Хлібороб” констатував поширення серед хліборобської людності думки, „що у сплаті процентів товариство ... відповідає круговою порукою” і тому деякі не повертають позики „сподіваючись, що вони будуть стягнуті з їх товаришів” [19, 33].

Подолання кооперованим селянством стереотипів мислення щодо своїх обов'язків йшло через застосування різних методів адміністративного, організаційного та морального впливу, які, вносячи нові відносини в селянське середовище, значно стимулювали особисту відповідальність хліборобів за свої вчинки. Найпоширенішим засобом уникнення проявів невиконання селянами своїх зобов'язань перед кооперативами було проведення різноманітних заходів організаційного порядку. Зокрема, у

споживчих товариствах для недопущення заборгованості покупців, крім судових санкцій до боржників, практиковалося припинення продажу товарів у кредит як таке.

Значно складніше вдавалося віднайти організаційні механізми унеможливлення невиконання членами фінансових зобов'язань у кредитній кооперації, адже надавати позики було її безпосередньою функцією. У кредитно-кооперативній сфері шлях до досягнення належної фінансової дисципліни лежав через правильну комплексну оцінку селянина-учасника кооперативного життя – його господарських можливостей і моральних якостей. Зокрема, в Андріївському ощадно-позичковому товаристві Таврійської губернії для правильного уявлення про кредитоспроможність пайовиків на кожного з них правління потайки вело справу, у яких фіксувалися основні характеристики господарського становища члена кооперативу. Зокрема, відображалися дані щодо величини земельних володінь і оброблюваних самостійно площ, кількість коней і великої рогатої худоби тощо. Фіксувалися відповідним чином і відомості про моральні якості пайовика. При вирішенні питання про надання тому чи іншому члену кооперативу позики правління керувалося зібраними про нього даними, при цьому часто зменшуючи величину замовленого кредиту, виходячи із реальних господарських можливостей селянина-позичальника. Слід зазначити, що більшості селян важко було визначити, яка саме сума їм потрібна для задоволення потреб. Це також позначалося на величині позики, що визначалася експертною оцінкою правління, зумовленою характером застосування позичених грошей. Селяни згодом дякували керівництву кооперативу за обмеження розміру кредиту, який не дав перевищити не тільки їхньої кредитоспроможності, а й необхідних витрат. „Спасибі, що більше і не дали, – казали хлібороби, – як раз хватило, бо нашому „треба“ нема кінця” [20, 25-26].

Серед заходів із наведення дисципліни у виконанні зобов'язань перед кооперативами зустрічалися й спроби суто морального впливу на порушників. Так, в одному із ощадно-позичкових товариств Поділля була заведена так звана „чорна дошка”. На ній записували прізвища тих, хто не повертав у визначений термін позику кооперативу. „Чорна дошка” стала дієвим засобом впливу на недобросовісних членів товариства, оскільки селяни-пайовики соромилися оприлюднення характеру своєї поведінки і дуже боялися потрапити на „дошку” [21, 19].

Помітним явищем сільського кооперативного життя були й спроби хліборобів будувати відносини з кооперативами на основі досвіду набутого у сфері приватно-економічної діяльності. Зокрема, важко було відмовитися селянам від думки, що при купівлі товару в споживчих товариствах не можна торгуватися, як це практикувалося під час придбання продукції у приватній торгівлі. Типову ситуацію в селянському споживчому кооперативі демонстрували події у селі Сокиряни Гайсинського повіту на Поділлі в 1910 р. У кооперативній крамниці жінки-селянки не могли нахвалитися товарами: і якісні вони були, і не дорогі, але після того як вже сплатили гроші кожна просила продавця: „Якби Ви ще трішечки досипали” [22, 9].

Подібні ситуації виникали і під час посередницьких операцій кредитних кооперативів. У

листопаді 1908 р. Боромлянське кредитне товариство Охтирського повіту розпочало реалізацію своїм членам коней. Процедура продажу виявилася для селян незрозумілою, оскільки торгівля йшла, як вони казали, „без грошей, без торгу і без могоричу”. Селянам спочатку важко було збагнути, що коні видаються кредитним кооперативом як позика [23, 7].

Однак такі суто організаційно-функціональні проблеми мало завдавали клопоту діяльності кооперації, у порівнянні з такою вадою, характерною для приватнокапіталістичного господарювання, як прагнення до великих прибутків. Журнал „Хлібороб” у 1910 р. зазначав, що однією з найсерйозніших перешкод розвитку кооперативного життя є „бажання членів споживчого товариства отримувати як можна більший дивіденд на свої паї”, бо „багато членів споживчого товариства розуміють справу як союз дрібних крамарів” [24, 9]. Ось яскравий приклад нестримного користоловства кооперованих селян. У селі Михайлівка Ольгопільського повіту вже через два тижні після початку роботи споживчого товариства, пайовики стали наполегливо ставити правління питання: „А скільки є зарібку? ... Давай зарібок, а ні, то заберем паї” [25, 10].

Щоправда, така ситуація, викликана складністю засвоєння селянами ідеї кооперації, лише іноді загрожувала кооперативу перетворенням у приватногосподарську організацію. Як правило, внаслідок незначних обсягів обігових коштів споживчих товариств, зростання дивідендів на паї швидко наближало кооперативи до банкрутства. Капіталістичні принципи діяльності дорого коштували горе-кооператорам і приносили додаткові організаційні проблеми. Реальний соціально-економічний статус хліборобів, як правило, з часом повертав до торговельно-постачальної роботи на кооперативних засадах, які відповідали матеріальним та організаційним можливостям селянства.

Отже, характер діяльності селян у кооперативах зумовлювався комплексом різноманітних впливів, з яких далеко не всі були пов'язані з кооперацією як такою. Звичайно, що рівень зацікавлення ідеями кооперації та оволодіння формами і методами кооперативної роботи мав вирішальне значення. Однак селянська маса природно за браком досвіду співпраці в кооперативах та консерватизму мислення активно застосовувала організаційно-господарський та морально-етичний інструментарій, набутий в інших сферах життєдіяльності. Традиції господарювання в общині, специфіка отримання фінансово-економічної допомоги з боку земств, навички поводження з приватними підприємцями – все це стало багатом кооперативної діяльності селянства. Використання його в практичній роботі селянських кооперативів відіграло вкрай негативну роль, ставило їх на межу ліквідації, однак, не носило свідомо деструктивного, зловмисного характеру. Українські хлібороби-гречкосії просто не в змозі були швидко оволодіти новою формою організації господарського життя, і застосували при її апробації той інструментарій економічної діяльності, який їм був відомий. У процесі участі в роботі кооперативів господарський світогляд селянства зазнавав значних змін: поступово стала окреслюватися принципова різниця між кооперацією, з одного боку, та общиною, приватнопідприємницькою діяльністю, земською допомогою з іншого. Кругова порука, характерна для общини,

пріоритетність власного матеріального збагачення, властива приватному господарюванню, добродійність, що виявлялася окремими особами чи установами – явища, які в уявленні селян із часом стали не сумісними з кооперацією. Разом із тим, налагоджене кооперативне життя формувало в селянському середовищі нові якості, передусім розуміння персональної відповідальності за результати своєї господарської роботи, а також здатність до вирішення власних проблем на засадах колективної самодіяльності.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ КООПЕРАТИВНОГО ЖИТТЯ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Не можна чітко уявити діяльність такої широкої і складної громадсько-економічної організації, як селянська кооперація України 20-х років, не врахувавши особливості її попереднього розвитку. Після 20-х років ХХ ст. усі публікації з історії кооперативного руху в Україні штучно відривали радянську кооперативну систему від досвіду кількох десятиріч плідної діяльності кооперативних товариств українського селянства в дожовтневий період.

Незважаючи на величезні політичні зміни, які принесла на село Жовтнева революція, не слід переоцінювати її вплив на соціальну та економічну сферу одноосібного селянського господарювання доколгоспного періоду, на сутність господарського механізму, умови його повсякденного функціонування. Значною мірою заснування формально нової радянської кооперативної системи на селі у 1921 році по суті було відновленням дореволюційної сільськогосподарської кооперації. Пройдений нею шлях, історичні умови, багатий організаційно-виробничий досвід ніяк не міг зникнути безслідно. На початку і в середині 1920-х років носіями цього досвіду були не лише селяни – рядові члени-пайовики кооперації, а й спеціалісти дореволюційних кооперативних організацій. Їхні знання, практичні навички, відпрацьовані методи роботи, нарешті звички й уподобання не могли не позначитися на характері й напрямках практичної діяльності всієї кооперативної системи, що активно і плідно діяла в аграрному секторі народного господарства України впродовж 1921-1929 років.

Також необхідно зазначити, що, відтворюючи історичну правду, потрібно нарешті відмовитися від хибної думки про те, що за умов сільської місцевості часів громадянської війни декрети та розпорядження центральних органів, у тому числі й щодо одержавлення кооперативної мережі, неухильно втілювалися в життя. Як багаті архівні матеріали, так і авторитетні спогади учасників подій свідчать, що це було далеко не так [1, 1; 2, 108; 3, 156-177]. Є достатньо ґрунтовні підстави стверджувати, що аж до реального впровадження нової економічної політики господарське життя українського села було досить складним поєднанням елементів воєнного комунізму і традиційних принципів, на яких базувалося дрібнотоварне селянське господарство. У відповідності з конкретною ситуацією, залежно від місцевості їхнє співвідношення могло змінюватися, але юридично неіснуюча кооперація фактично продовжувала існувати до переломного моменту відродження кооперативного життя в Україні, яким стало прийняття спільного декрету ВУЦВК та РНК УСРР від 26 жовтня 1921 року “Про сільськогосподарську кооперацію” [4].

Окремі сюжети, пов’язані з діяльністю сільськогосподарської кооперації за умов нової економічного політики знайшли своє належне наукове висвітлення у роботах сучасних українських істориків [5]. Разом із тим, на наш погляд, детальнішого вивчення потребують особливості політичних та соціально-

1. Бутенко І.І. *Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації: У 2-х ч. – Катеринослав, 1925; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906 – лютий 1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Пантелеймоненко А.О. Сільськогосподарські товариства України: основні напрями діяльності і значення (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 1994; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1997; Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992; Стопнівич Б. Споживча кооперація на Україні (Спроба історико-статистичного начерку). – Полтава, 1919; Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Херсон, 1995.*
2. Труды съезда представителей с.-х. о-в, кредитных кооперативов и земства Верхнеднепровского уезда 14-15 июня 1914 года. – Верхнеднепровск, 1915.
3. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 14.
4. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 г. – Полтава, 1915.
5. Жмурченко Н. Юрченковское общество // Хлебобор. – 1908. – № 21.
6. Шевченко Ф. О деятельности кооперативных учреждений Волчанского уезда в 1913 г. – Волчанск, 1914.
7. Зосіма. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 37.
8. Дописи // Засів. – 1911. – № 39.
9. Опенин Р. Потребительные общества в Киевской губ. // Союз потребителей. – 1908. – № 43.
10. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 13.
11. Дописи // Хлібороб. – 1910. – № 6.
12. Подъем кооперативного движения // Вестник кустарной промышленности. – 1914. – № 10.
13. Гр-ч А Из кооперативных впечатлений // Южно-русский потребитель. – 1915. – № 4.
14. Дописи // Хлібороб. – 1910. – № 6.
15. По Україні // Рілля. – 1914. – Число 10.
16. Дописи // Наша кооперація. – 1914. – № 10-11.
17. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 12.
18. Одер Б. Кредитная кооперація в Полтавской губ. (на 1 января 1912 года) // Хуторянин. – 1913. – № 22-23.
19. Мезенцев В.И. Земельное дело и земельные законы // Хлебобор. – 1909. – № 5.
20. Тотоміанц В. Кредитная кооперація в России // Вестник кооперації. – 1910. – Кн. 3.
21. Кооперативна хроніка // Наша кооперація. – 1913. – № 5.
22. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – № 21.
23. Бромлянське кредитне товариство // Світова зірниця. – 1909. – № 3.
24. Прокопченко С. Среди кооператоров // Хлібороб. – 1910. – № 21-22.
25. Письма з села // Світова зірниця. – 1911. – № 27.